

Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут історичних досліджень

— Стандарти науки і академічне середовище —

число
12 2007 (1)

КРИТИКА
Київ- Львів
2007

ПОРТРЕТ ІСТОРИКА

Андрій Портнов

Омелян Пріцак – історик модерної України

Бути першим, поєднувати хист аналітика й організатора, не боятися сміливих і неоднозначних думок, вірити в науку й в Україну. Більшість із наведених характеристик видається в наш час атрибутами мало не казкового, уявленого персонажа, відображають мрію про науку, якою вона мала б і, либонь, могла би бути.

Ця стаття є спробою зробити перші замальовки до портрету Омеяна Пріцака – історика модерної України, цієї неординарної людини.

Сторінки біографії¹

Омелян Пріцак народився 7 квітня 1919 року в селі Лука (тепер Озерна) на Самбірщині, коли ця місцевість юридично була частиною Західноукраїнської Народної Республіки. Батько – Осип Пріцак, інженер-залізничник, майже одразу після народження сина загинув в українсько-польській війні. Мати, Емілія Пріцак, удруге вийшла заміж. Вітчим Омеяна Павло Сарамга також брав участь у військових діях. Його майно в Луці було конфісковане польською владою, і родина мусила переїхати до Тернополя, де майбутній вчений закінчив гімназію. Можливо, навчений гірким досвідом, вітчим вирішив виховати Омеяна (він був для нього як рідний син) в польському дусі. За спогадами Пріцака, свою українськість він відкрив у 13-й день народження, коли «помер Еміль, народився Омелян»². А після смерти вітчима у 1934 році він і маму «заставив повернутися до українства»³.

¹ Основні біографічні відомості про О. Пріцака наведені в публікаціях: Hajda L.A. Omeljan Pritsak: A Biographical Sketch // Harvard Ukrainian Studies. 1979/1980. Vol. II–IV. Part I. EUCHARISTERION. Essays presented to O. Pritsak on his 60th Birthday by Colleagues and Students. P. 1–6; [Галенко О.] Омелян Пріцак // Український історичний журнал. 2006. № 4. С. 225–227.

² В інтерв'ю І. Гиричеві історик розповів, що, шукаючи в архіві інформацію про батька, він натрапив на запис у метричних книгах, який засвідчував його українське походження: вчений народився за доби ЗУНР. Це юнацьке емоційне переживання значною мірою визначило і вибір фаху, й інтерес до українських сюжетів. Див.: Пріцак О. Як «вибухла» Україна // Старожитності. 1992. Ч. 9 (25). С. 1.

³ Пріцак О. Мій шлях історика // Вісник АН України. 1992. № 3. С. 54.

1936 року Омелян Пріцак вступив до Львівського університету Яна Казіміра, де вивчав семітські, іранські та алтайські мови. Завдяки знайомству з Теофілем Кострубою⁴ («святою людиною») він потрапив до Історично-джерелознавчої комісії НТШ, де привернув увагу Івана Крип'якевича⁵. Вивчаючи східні мови, молодий науковець заглиблюється і в українську історію, готує ґрунтовні статті про стосунки гетьмана Мазепи і княгині Анни Дольської⁶, генеалогічну студію про рід Скоропадських⁷, захоплюється дискусією про формування української нації⁸, яка спалахує під впливом провокативних публікацій Мирона Кордуби і набуває політичного звучання.

1939 року в окупованому советськими військами Львові Пріцак зустрічається з Агатангелом Кримським⁹. Ця зустріч дуже символічна: молодий український сходознавець і легендарний академік, який незабаром буде знищений комуністичною системою, перетинаються у вирі Другої світової війни. Ще до закінчення університетських студій у лютому 1940 року Пріцак стає молодшим науковим співробітником і, заразом, науковим секретарем Львівської філії Інституту історії України АН УРСР. У червні 1940 року, закінчивши Львівський університет, він вирушає до Києва з метою вступити в аспірантуру Інституту мовознавства. Але вже за кілька місяців, у листопаді, Пріцака мобілізують до Червоної Армії, і він одразу потрапляє в полон. З примусової праці в Німеччині його звільняють за клопотанням професора Гартмана, чий семінар у Берлінському університеті молодий науковець відвідує з жовтня 1943 року.

⁴ Про Т. Кострубу і його вплив на молодих учених див.: Домбровський О. До історії ідеологічних пошуків в українській історіографії (Пам'яті Теофіля Коструби, 1907–1943) // *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies*. – 1994. – Vol. 35. – No. 1–4. – С. 297–311. В іншій статті Олександр Домбровський згадує його «далекосяжні плани про організовану й координовану науково-дослідну і видавничу діяльність львівського кружка істориків молодшої генерації»: Домбровський О. Семінар історії України при НТШ у 30-х роках // Домбровський О. Студії з ранньої історії України. Львів–Нью-Йорк, 1998. С. 312.

⁵ Див.: Пріцак О. Спогад про вчителя [Підготував Я. Ісаєвич] // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 8. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. С. 562–566.

⁶ Пріцак О. Іван Мазепа та княгиня Анна Дольська // *Мазепа*. Збірник. Т. 2. Варшава, 1938. С. 102–117.

⁷ Пріцак О. Рід Скоропадського (Історично-генеалогічна студія) // *За велич нації*. У двадцяті роковини відновлення Української гетьманської держави. Львів, 1938. С. 64–90. Також окремою відбиткою того ж року.

⁸ Її критичний огляд див. у: Andrzejak M. [Rec. na]: Korduba M. Die Entstehung der Ukrainischen Nation // *Kwartalnik Historyczny*. 1934. Zes. 1. S. 121–126.

⁹ Про одного зі своїх вчителів Пріцак написав кілька текстів: Пріцак О. Про Агатангела Кримського. У 120-ті роковини народження // *Україна: Наука і культура*. Київ, 1991. Вип. 25. С. 103–120; інші варіанти цієї статті: Київська старовина. 1992. № 1. С. 11–26; *Східний світ*. 1993. № 1. С. 10–27. Див. також передмову О. Пріцака до монографії Соломії Павличко: Павличко С. *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм*. Складний світ Агатангела Кримського. Київ, 2000. С. 5–10.

Втікачі в Німеччині створюють Національне Об'єднання Українських Студентів, у якому за збігом обставин чи, радше, за глибокою логікою історії опиняються найблисучіші українські інтелектуали – Іван Лисяк-Рудницький, Ігор Шевченко, Омелян Пріцак, Юрій Луцький, Орест Зілінський. За спогадами Юрія Луцького, в Пріцака вже тоді «були деякі великі плани, які двадцять років пізніше, він здійснив в Америці»¹⁰.

З 1946 року Омелян Пріцак студією тюркологію, іраністику і славистику в Геттінгенському університеті, там-таки захищає 1948 року докторську дисертацію «Караханідські студії», того ж року починає читати лекції на кафедрі орієнталістики. З 1949 працює також лектором української та польської мов, а 1951 габілітується із працею «Родові назви та титулатури алтайських народів».

1952 року молодий сходовознавець стає викладачем, а 1957 – професором Гамбурзького університету. Того ж року він одружується з Ніною Молденгауер, викладачкою російської мови в університеті міста Кіль. Працюючи в Гамбурзі, Пріцак виявляє неабиякі організаторські здібності, стає одним із засновників Урало-алтайського товариства й очолює його протягом 1958–1965 років. Одночасно редагує науковий часопис «Ural-Altische Jahrbücher» (упродовж 1954–1966 років).

1961 року вже знаного в тюркологічному світі професора запрошують до Сполучених Штатів Америки. Спочатку Пріцак стає професором університету штату Вашингтон (Сіетл), а за три роки перебирається до Гарварда на кафедру тюркології та лінгвістики.

Основними царинами його наукових зацікавлень у перші повоєнні роки були арабо-перські й турецькі джерела до історії Східної Європи, історикомовознавчі дослідження з тюркології. У сфері лінгвістики Пріцак працював над проблемами протоалтайської (тюрко-монголо-тунгузо-корейської) мовної спільноти, в галузі історико-філологічній вивчав соціальний устрій кочових імперій Центральної Азії¹¹.

У Гарварді Омелян Пріцак виступає ініціатором і головним промотором створення українського наукового осередку і кількох кафедр у цьому найпрестижнішому американському університеті. Він нарешті реалізує мрію й захоплення свого життя – створення якісно нового українського наукового осередку. За перші десять років кампанії збирання коштів серед української громади Америки на гарвардські кафедри вдалося зібрати майже 250.000 доларів, а 1973 року – вже 1.800.000 (це пожертви від понад 8 тисяч осіб). Завдяки переконливості Пріцака в університеті постає осередок україністики, який називають «гарвардським чудом».

¹⁰ Луцький Ю. На перехресті. Луцьк, 1999. С. -52.

¹¹ Це визначення самого О. Пріцака з його життєпису, складеного 12 травня 1950 року. Оригінал тексту зберігається в Сарсельському архіві Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. Можливістю скористатися цим джерелом завдячуємо директорів Бібліотеки ім. О. Ольжича Олександрові Кучеруку.

1968 року було укладено угоду з Гарвардським університетом про створення в ньому трьох українських кафедр (історії, мови і літератури). 22 січня 1968 року, в день 50-ліття Акту злуки, відкрито першу кафедру українознавства. 1973 року постав Український Науковий Інститут, очолюваний Прицаком до 1989 року. Того ж року тут відбувся захист першої докторської дисертації з історії України, яку виконав Орест Субтельний. 1975 року Прицака обрали першим професором кафедри української історії ім. Михайла Грушевського. 1977 року за його редакцією починає виходити «Harvard Ukrainian Studies», а 1988 року започатковується «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства».

Паралельно з цією титанічною організаційною роботою 1981 року Прицак видає перший том свого opus magnum «Походження Руси» (сприйнятого русистами і скандинавістами досить скептично, хоча сама ідея вченого розглянути витоки Руси в широкому контексті міжнародних взаємин початку нашої ери на джерельному матеріалі скандинавського, іранського, хозарського тощо походження вражає своєю сміливістю і масштабністю¹²). У 1982 р. разом із Норманом Голбом публікує невідомий хозарський документ X століття (ця публікація, на відміну від контрверсійного «Походження Руси», здобуває загальне фахове визнання).

Омелян Прицак уважно стежив за розвитком української науки в ССРСР. Заснований ним гарвардський часопис «Recenzija» відстежує і прагне максимально зважено оцінити далеко неоднозначний доробок підсоветської науки. Прикметно, що він привертав увагу насамперед закордонних рецензентів, тоді як сучасні постсоветські дослідники до нього зверталися рідше. Проте в Україні праці Прицака також були відомі. 1964 року в «Науково-інформативному бюлетені Архівного управління УРСР» Ярослав Дашкевич зміг надрукувати короткий огляд його досліджень¹³. Вже за «перебудови» (1988 року) в московських «Вопросах языкознания» вийшла стаття Прицака про тюрксько-слов'янське графіті із Софійського собору¹⁴. Не випадково саме він виступив одним з ініціаторів першої репрезентативної зустрічі українців із ССРСР і діаспори, яка відбулася 1989 року на базі Неапольського університету¹⁵.

¹² Надзвичайно важливе в історіографічному плані питання про наукову генеалогію ідей Прицака, так звану «хозарську теорію походження Руси» (А. Кримський, В. Пархоменко, П. Смирнов), а також гостро критичне (нерідко ідеологічно зумовлене), сприйняття його «Походження Руси» в діаспорному науковому середовищі (публікації О. Домбровського, Ю. Книша, М. Антоновича) полишаємо за межами цієї статті. Докл. див.: Портнов А. Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Руси. Львів, 2003. С. 41–43.

¹³ Корибут С. [Дашкевич Я.] Дослідження з джерелознавства Східної Європи // Науково-інформативний бюлетень Архівного управління УРСР. Київ, 1964. № 6. С. 81–83; пердруковано у: Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2006. С. 674–678.

¹⁴ Прицак Е. Тюркско-славянское двуязычное граффити XI столетия из Собора св. Софии в Киеве // Вопросы языкознания. 1988. № 2. С. 49–61.

¹⁵ Ісаєвич Я. Омелян Прицак: спогад про вченого і людину // Львівська газета. 2006. № 111 (23 червня 2006).

З ім'ям Пріцака пов'язана й авантюрна справа висунення на Нобелівську премію кількох українських советських письменників. Як член Нобелівського комітету 1967 року він пропонував на найпрестижнішу літературну премію кандидатури Павла Тичини, Ліни Костенко й Івана Драча. 1970 року висунув Миколу Бажана, який мусив написати відмову зі словами про власну «недостойність такої високої нагороди»¹⁶.

За часів «холодної війни» Пріцак лише один раз зміг побувати в Україні. 1959 року у Варшаві йому вдалося дістати туристичну візу до ССРСР, відвідати Львів і після 19-річної розлуки побачитися з матір'ю¹⁷.

28 серпня 1990 року в актовому залі Київського філіялу Центрального музею ім. Леніна на пленарному засіданні I Конгресу Міжнародної асоціації українців Омелян Пріцак, один з її засновників, виголосив доповідь «Що таке історія України?». Авдиторія вітала його стоячи. Того ж року він став іноземним академіком Академії наук України, взяв активну участь у створенні Археографічної комісії. Повернення на Батьківщину видавалося тріумфальним. Підтриманий академічним істеблшментом (в особі Бориса Патона), Пріцак багато часу проводить в Києві, веде семінар з історіографії та історіософії в Київському університеті, працює над створенням Інституту сходознавства, якому планує подарувати свою бібліотеку. 1993 року вчений стає лавреатом Державної премії в галузі науки і техніки. Здавалося, завдяки організаторському талантові Пріцак укотре здолає всі перешкоди і створить якісно новий науковий осередок вже в Україні. Але «київського дива» не сталося. Увага й підтримка з боку держави поступово зникає разом з оптимістичними мріями перших років незалежності. Україна борсається в економічній кризі, науковий істеблшмент відвойовує свої позиції, розмови про зміни щоразу відчутніше заступають собою самі зміни. За таких умов 1996 року Омелян Пріцак повертається на постійне проживання до США. На початку XXI століття в Києві виходить наступний том «Походження Руси». Втім, як і Грушевський, Пріцак не встигає довести книгу життя до завершення.

29 травня 2006 року Омелян Пріцак відійшов у вічність.

Катедри українознавства в Гарварді й візія науки

Головний спадок Омеляна Пріцака – катедри українських студій і Український Науковий Інститут в Гарварді. В серії статей, написаних з метою переконати українську спільноту в перспективності свого задуму, вчений найповніше і найемоційніше виклав своє бачення науки.

¹⁶ Докл. див.: Кипнис-Григорьев Г. «Поэт, чей талант эпичен: история одной переписки» // Литературная газета. 1989. 29 листопада; Його ж: Корпункт. Фрагменти з книжки. Висуваючи [М. Бажана] на Нобелівську премію // Вітчизна. 1991. № 12. С. 148–151.

¹⁷ Дашкевич Я. Для Омеляна Пріцака. Мемуарний жмуток до 75-річчя // Східний світ. 1994. № 1–2. С. 10.

Пріцак був візіонером, спроможним мислити категоріями прийдешнього. Він створив цілісну позитивну програму на майбутнє. Головне завдання еміграційної спільноти – «виростити високовартісних науковців, зміну поколінню, що відійшло або відходить». Для набуття престижу українській науці слід рішуче вийти за рамки обмежених еміграційних середовищ: «Наука не може розвиватися в атмосфері гетта. Їй потрібний постійний виклик, постійна напруга думки, обмін досвідом»¹⁸. Пріцак наполегливо переконує, що український осередок має постати саме в Гарварді (ровесникові Києво-Могилянської академії): «Ми забідні, щоб інвестувати тяжко зібрані гроші в іншому місці, ніж там, де найбільший успіх». При цьому фундаментальне значення матиме та обставина, що створені катедри «не віддані у відання української тимчасової еміграційної установи, а є частиною системи найстаршого і найбільш авторитетного американського університету», це дозволить створити в Гарварді «базу для чистої науки в українознавчих дисциплінах»¹⁹.

Вислів про «чисту науку» принципово важливий. Пріцак порівнює науку із термометром: вона так само «має показувати точну температуру, а не тільки таку, яка є приємною для свого власника», особливо якщо йдеться про «патріотичні чи партійно-політиканські спонуки». Вчений наголошує на міждисциплінарності як неминучій передумові ґрунтовності, а також підкреслює, що «науковець мусить знати ціну людської гідності й виявляти громадянську відвагу»²⁰.

Особливе місце в роздумах Пріцака посідає питання наукової школи. На його думку, школа постає з «ініціативи й посвяти якогось беззастережно відданого науці вченого». Ідеальний творець наукової школи, за Пріцаком, – це «велика індивідуальність мінус комплекс “примадонни”». Такі вчені є рідкістю. Вони не ставлять себе самого і свою власну роботу в центрі своєї (і чужої) уваги, а зв’язують увесь свій життєвий шлях з потребами даної науки. Вона, наука, а не особисті успіхи, стає тоді підметом. Велич керівника школи у його скромності»²¹.

Імена науковців, вихованих Омеляном Пріцаком, – Франк Сисин, Борис Гудзяк, Любомир Гайда, Орест Субтельний, Зенон Когут, Григорій Грабович, Роман Процик, Ольга Андрієвська, Віктор Остапчук, Олександр Галенко – промовляють самі за себе²².

¹⁸ Пріцак О. Чому Катедри Українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). Кембрідж–Нью-Йорк, 1973. С. 15.

¹⁹ Там само. С. 17, 26, 72.

²⁰ Там само. С. 30, 72, 105.

²¹ Там само. С. 92–93.

²² Див. спогади учнів О. Пріцака: Гудзяк Б. Про Вчителя // Критика. 2006. № 12. С. 17–20; Грабович Г. Пам’яті Омеляна Пріцака // Там само. С. 19–21; Галенко О. Повернення Анархасиса // Там само. С. 15–16.

Проблематика модерної історії у спадщині Омеляна Пріцака

Модерна історія, національний рух, інтелектуальні пошуки завжди приваблювали Пріцака. До модерної тематики історик постійно повертається в окремих ґрунтовних статтях²³, історіографічних студіях, у виданні пам'яток історичної думки міжвоєнного часу²⁴. І хоча ця тематика залишається в контексті тюркських й давньоруських сюжетів, саме у ній Пріцак часто несподіваний, особливо контрверсійний і захопливий.

1966 року в «Листах до приятелів» до століття народин Михайла Грушевського вийшла зовсім неювілейна стаття Пріцака. Замість «звичайних трафаретів та фраз», що принижуватимуть самого Грушевського, автор пропонує «розглянути творчість і діяльність [Грушевського] на тлі епохи та української дійсності». Цієї засади – змалюванню контексту діяльності кожного з героїв своїх студій – вчений послідовно дотримувався у своїх персональних публікаціях. Мало того, міркування про контекст, епоху приваблюють його найбільше, стають полем демонстрації блискучої ерудиції і побудови вишуканих інтелектуальних гіпотез.

У статті про Грушевського Пріцака найбільше цікавить проблема народництва і народницької візії української історії. На його думку, «теорія українського народництва» – це «патологічне явище», що спирається на комплекс провини перед Україною представників «панських верств». Цю теорію Грушевський, за Пріцаком, беззастережно засвоїв від Володимира Антоновича, що в засадничий спосіб відбилося на його «Історії України-Руси». Пріцак, натомість, рішуче наголошує: «У дійсності український народ і по упадку козацької держави був нормальним народом»²⁵. І наводить перелік видавничих, інституційних, наукових, культурних заходів, пов'язаних з українським національним рухом, уможливлених завдяки нащадкам козацької старшини, які поєднували російську службу з українським походженням. Звісно, таке поєднання було неоднозначним, але «наше відродження у 19 ст. було б неможливе, якщо б наші вищі верстви, старі і нові, були в дійсності цілковито денаціоналізованими “відродками”»²⁶. У цій тезі вчений спирається, передусім, на фактографічну базу і концепцію знакової праці Олександра Оглоблина «Люди старої України». У традиціях державницької школи після згаданого переліку Пріцак наголошує:

²³ Наприклад: Pritsak O. The Pogroms of 1881 // Harvard Ukrainian Studies. 1987. Vol. 11. No. 1–2. P. 8–43.

²⁴ Завдяки О. Пріцакові та з його передмовами побачили світ такі фундаментальні для модерної історії України праці, як: Savchenko F. The Suppression of the Ukrainian Activities in 1876. Harvard, 1970; Ohloblyn O. A History of Ukrainian Industry. Munich, 1971; Korduba M. La littérature historique soviétique ukrainienne. Compte-rendu 1917–1931. Munich, 1972.

²⁵ Пріцак О. У століття народин М. Грушевського // Листи до приятелів. 1966. № 5–7. С. 10.

²⁶ Там само. С. 11.

Ми навели повищі дані цілком свідомо в ім'я історичної правди, як свого роду реабілітацію тих, що як суспільна верства 50 років тому закінчили своє існування, саме у статті, присвяченій Грушевському. Бо саме він і своєю науковою, і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної та фізичної ліквідації української аристократії, що одинока була спроможна творити самостійну державу в добу наших визвольних змагань²⁷.

Наскільки доречні були ті відомості «саме у статті, присвяченій Грушевському»? І чому автор настільки категоричний у стосунку до надто неоднозначної теми – народництва і Грушевського? Чому він модернізує предмет свого розгляду, переводячи статтю майже в площину актуальних для діяспорних середовищ політичних суперечок? Прицакові, напевно, ішлося про інтелектуальну провокацію²⁸. Як свого часу Миронові Кордубі, коли той публікував статтю про формування української нації. В обох випадках інтелектуальну провокацію більшість сприйняла як образу і нахабство. Любомир Винар неодноразово повторював у своїх публікаціях, що стаття Прицака «має мало спільного з критичною аналізою головних історіографічних концепцій Грушевського» і «не дає жодних джерельних підтверджень» останнього речення в попередній цитаті Прицака²⁹. У листі Дмитра Чижевського до Євгена Маланюка від 6 листопада 1965 року оцінка дещо інакша:

Стаття Прицака цікава. Але гадаю, що і ліпше поставлення Михайла Сергієвича до освічених кіл українських ні до чого б не привело. Шкода лиш, що він закінчив свою діяльність в оточенні Любинського, Севрука і т. ін. молодих, але нездібних політиків³⁰.

До Прицакового переліку, безвідносно до Грушевського, повернулася постсовєтська українська історіографія, що відкривала ігноровані раніше провідні верстви. Либонь першим в Україні про статтю Прицака написав Сергій Білокін:

Не може не зворушити, що галичанин, народженець Самбірщини, професор Прицак зронив блискуче спостереження: українське відродження почалося на території колишньої Гетьманщини³¹.

²⁷ Там само. С. 13.

²⁸ Хоча, здається, Прицак не був прихильником парадоксальних чи незвичних поглядів заради самої парадоксальності, не був поборником авторитетів просто тому, що це авторитети. Зокрема він обстоював автентичність «Слова о полку Ігоревім», високо оцінював Конституцію Пилипа Орлика, не вагався називати Шевченка «пророком». Див.: Pritsak O. The Igor' Tale as a Historical Document // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1972. Vol. 1–2. P. 44–61; Pritsak O. The First Constitution of Ukraine (15 April 1710) // Cultures and Nations in Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk. Camb., 2000. P. 471–496; Прицак О. Шевченко-пророк. Київ, 1993.

²⁹ Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали. Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. С. 28, 97.

³⁰ Листи Дмитра Чижевського до Євгена Маланюка // Науковий збірник УВАН. Нью-Йорк, 1999. Т. 4. С. 399.

³¹ Білокін С. Доля української національної аристократії // Генеза. 1996. № 1. С. 144.

Цю зауважену Білоконем тезу Прицак розвинув у невеличкій статті, опублікованій вже в 1990-х роках. Він довів спадковість української традиції від глухівського осередку військових канцеляристів (1708–1786) до таємних товариств 1818–1825 років (у середовищі яких, на думку Прицака, постала «Історія русів») і до Шевченка. За Прицаком, Шевченко через «Історію русів» «перейняв естафету» глухівських військових канцеляристів за посередництвом дворянського просвітництва³².

Повернімося до оцінки Грушевського-історика. Вона у статті Прицака 1966 року така: це фундаментальний дослідник, який, втім, «не доставши в тогочаснім Київськiм університеті ширшого історіософічного світогляду, дав науці курс історії України з перспективи народників 70-х рр., якого теоретична база вже в часи написання була застаріла»³³.

В наступних публікаціях такої гостроти оцінок Прицак унікав, на жаль, не описавши еволюції своїх поглядів із цього питання³⁴. У статті 1972 року «Гарвардський Центр українських студій і школа Грушевського» вчений пише про Грушевського в піднесеному тоні як про найвизначнішого представника документальної школи (справа народницької теорії не порушується взагалі). Посилаючись на історіографічну схему з підручника Наталії Полонської-Василенко «Історія України», де серед учнів Грушевського лише Іван Крип'якевич має «спадкоємця» (і цей спадкоємець – О. Прицак³⁵), він максимально наголошує на цьому моменті учнівства, пише, що Крип'якевич «з якихось об'єктивних причин почав готувати мене на продовжувача свого діла». Прицак іде ще далі: «Моя праця як керівника українознавчих студій в Гарвардському університеті була і є спрямована власне на продовження документальної школи», «гарвардська школа і школа Грушевського це не протирічні величини – це одне!»³⁶.

Теоретичний характер має велика стаття «Україна та діалектика націотворення», написана у співавторстві з Джоном Решетаром й опублікована вперше 1963 року в «Slavic Review». Не винесений в назву статті чи не провідний її аспект – заперечення історіографічних стереотипів російської історіографії, що домінують також в західних наукових колах. Прицак підкреслює: владимірсько-московський період східноєвропейської історії почався не зі сприйняття київської традиції, а з її заперечення і знищення Андрієм Боголюбським³⁷. Не менш рішуче він критикує термін «Old

³² Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. 1993. № 4. С. 62–66.

³³ Прицак О. У століття народин М. Грушевського... С. -16.

³⁴ Пізніша ґрунтовна студія про Грушевського сюжету про долю аристократії не містить. Див.: Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1991. Т. 1. С. XL–LXXIII.

³⁵ Про взаємини Прицака з Н. Полонською-Василенко див.: Прицак О. Наталія Полонська-Василенко: Жмут спогадів // Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії. Київ, 1993. С. 5–7.

³⁶ Прицак О. Чому Катедри Українознавства в Гарварді?... С. 103, 106.

³⁷ Pritsak O., Reshetar J. Ukraine and the Dialectics of Nation-Building // From Kievan Rus⁴⁷ To Modern Ukraine. Formation of the Ukrainian Nation. Camb., 1984. P. 13.

Russian language» (пропонуючи уявити собі аналогічні розмови про «West Slavic linguistic unity») та подвійні стандарти західного цитування, коли тези російських істориків великодержавної орієнтації сприймаються не критично, а Грушевського одразу означають як «націоналіста».

У розвитку українського національного руху Омелян Пріцак вирізняє п'ять стадій за географічним принципом: новгород-сіверську (найвизначніший продукт – «Історія русів»), харківську (розвиток сучасної української літератури, постання першого університету), київську (з 1840-х років, початки політичних форм національного руху), громадівську та галицьку (з 1890-х, постання політичних рухів). Дорікаючи Іванові Лисяку-Рудницькому за недостатню увагу до впливу геополітичних змін на статус українців, вчений поділяє його історичний оптимізм. Пріцак пише:

37 мільйонів українців вирішили задекларувати свою національність під час со-ветського перепису 1959 року і хто може впевнено стверджувати, що українська справа не набере нової форми і значення звідти, звідки така допомога видається найменш сподіваною? І чи членство України в ООН та інших міжнародних організаціях також, у довшій перспективі, не матиме об'єктивних наслідків, відмінних від тих, які Сталін розраховував 1945 року?³⁸.

Як зрозуміти Україну?

Пошуки відповіді на це питання, хоча й не відзначалися такою інтенсивністю, як у випадку Росії, так само витворили набір розумових формул, серед яких переважають метафори «пограничності», «окраїнності», «багатовекторності». Тезу про покордонність України як визначальну рису історії Пріцак підтримує, але пейоративно оцінює її лише з XV ст. (!), відколи Україна, «пограниччя Сходу і Заходу», була «неспроможна до самостійного повноцінного вибору на користь однієї зі сторін і позбавлена обома права вибору»³⁹.

Для Пріцакової візії України принципово важливі наслідки прийняття християнства з Візантії церковнослов'янською мовою, мовою, витвореною для «приборкання варварів», мовою, яка «не мала розвиватися, але, очевидно, розвивалася»⁴⁰. Уже практично хрестоматійною стала теза про відсутність у візантійській традиції фундаментально важливого для західної традиції поділу між концепціями володаря і держави. Через те, що в православному світі фактично не було Реформації і Відродження, українське барокко виявилось «десятичним поверхом у будівлі без фундаменту»⁴¹. Відповідно і замість

³⁸ Там само. С. 36.

³⁹ Там само. С. 8.

⁴⁰ Виступ О. Пріцака в обговоренні концепції багатотомної «Історії української культури»: Вісник Міжнародної асоціації українців. 1993. № 1. С. 41.

⁴¹ Виступ О. Пріцака в дискусії на Першому круглому столі українських та закордонних істориків у Славську: Проблеми історії України. Перший круглий стіл істориків. Славсько, 4–6 вересня 1990. Доповіді, виступи, дискусія. Львів, 1993. С. 65.

феодалізму в Україні розвинулася патримоніальна система, яка тривала тисячоліття. У програмній статті «Що таке історія України?» основною проблемою «східного форпосту Європи» Пріцак називає ту обставину, що «велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то й тепер, усе ще живе в системі циклічного [тобто притаманного Сходові] думання»⁴².

На переконання Пріцака, підставою визначення територіальних меж національної історії є «сьогоднішній державний критерій» і немає неподоланих проблем у вживанні терміна «український» стосовно тих періодів історії, коли він не існував як етнонім⁴³. Але при цьому українська історія має «вивчати минуле всіх людських історичних спільнот і держав, що проживали на теперішній своїй (українській) території, а не обмежуватися тільки державами “свого”, себто сьогодишнього, українського етномовного кола»⁴⁴. Цікаво, що це хибно витлумачене гасло викликало заперечення одного зі знакових постсоветських істориків Віталія Сарбея: «Видається спірним категоричне відкидання вельмишановним академіком етнізму взагалі й зокрема української етнічної маси як об’єкта історії»⁴⁵. Про жодне «відкидання» Пріцакові не йшлося. Натомість надалі важкодосяжною лишається його мрія-максима: «усі процеси етнічно не українських державних структур треба вивчати об’єктивно, нарівні з етнічно українськими державами», завдяки чому кримські татари, наприклад, уже «не дикі зайди, грабіжники, а на рівні з запорожцями – наші предки»⁴⁶.

Моє особисте знайомство з Омеляном Пріцаком почалося навесні 2002 року, коли за порадою Івана Сергійовича Стороженка я написав першого листа до професора із проханням ознайомитись із моєю студією про Володимира Пархоменка – історика, який, за висловом Олексія Толочка, був «своєрідним історіографічним предтечею Пріцака».⁴⁷ Відтоді ми регулярно листувалися, Омелян Йосипович люб’язно ділився споминами про мого наступного героя – Вячеслава Заїкина, радив книжки й бібліотеки. Неодноразово планувалася зустріч (то в Чернівцях, то в Києві, то в Гарварді), але так і не відбулася. Наше з Омеляном Йосиповичем спілкування лишилося заочним, сповненим передчуття майбутньої розмови, майбутніх питань, більшість яких так ніколи й не постали в листах.

⁴² Пріцак О. Що таке історія України? // Слово і час. 1991. № 1. С. 59.

⁴³ Виступ О. Пріцака в дискусії: Rethinking Ukrainian History. Ed. by I.L. Rudnytsky. Edmonton, 1981. P. 235.

⁴⁴ Пріцак О. Що таке історія України?.. С. 56.

⁴⁵ Сарбей В. Роздуми з приводу фундаментальної «Історії України» // Київська старовина. 1995. № 2. С. 9.

⁴⁶ Пріцак О. Що таке історія України?... С. 56.

⁴⁷ Див.: Толочко А. П. Рец. на: Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century // Вопросы истории. 1987. № 12. С. 144.

Omeljan Pritsak – Historian of Modern Ukraine

The article provides basic biographical information about Omeljan Pritsak (1919–2006), the historian, Orientalist, and founder and director of the Harvard Ukrainian Research Institute (HURI). Although the modern history of Ukraine comprises a small part of Pritsak’s scholarly oeuvre, he was always interested in this subject. In a series of articles published on the occasion of the founding of the Ukrainian research center at Harvard he expressed his ideal of scholarship as a “thermometer” of a society’s condition, courage, and openness to new ideas, and as a movement from the confines of the exclusively émigré milieu to world standards. As a historian of the modern period, Pritsak was one of the first scholars to call for the historical rehabilitation of the Ukrainian Cossack officer class whose contributions to the Ukrainian national movement of the nineteenth century were emphasized in his works. In his general understanding of Ukrainian history the scholar argued that the history of all the peoples and states which for centuries had existed on the territory of contemporary Ukraine should be regarded as integral component of Ukrainian history. For this view he was criticized “for rejecting ethnicity” both by diaspora and post-Soviet Ukrainian historiographers.